

ПОЛІТИКО–ПРАВОВІ ІДЕЇ МАРКА АВРЕЛІЯ ПРО ПРАВА ЛЮДИНИ, ЯК ВАГОМИЙ ВНЕСОК В РИМСЬКУ ПРАВОВУ ДУМКУ

Гутів Б.І.,
доктор філософії,
асистент кафедри історії держави, права та політико-правових учень
Львівського національного університету імені Івана Франка
bokus2012@gmail.com
ORCID: 0000-0001-8535-3590

Олійник Ю.В.,
доктор філософії,
асистент кафедри історії держави, права та політико-правових учень
Львівського національного університету імені Івана Франка
yuri.oliinyk@ukr.net
ORCID: 0000-0002-8675-8044

Гутів Б. І., Олійник Ю. В. Політико–правові ідеї Марка Аврелія про права людини, як вагомий внесок в римську правову думку.

Статтю присвячено загальному огляду політико-правових ідей Марка Аврелія про права людини. В сьогоденний період фатальних подій, коли найстрашніші епізоди минулого знову стають реальністю, а саме розгортання Російською Федерацією неспровокованої жорстокої війни проти України, світове товариство зобов'язане обговорювати проблеми прав людини в природно-правовому аспекті звертаючи увагу на необхідність їхньої універсальності та абсолютності. У зв'язку з чим, видається за потрібне звернутися до витоків ідей про суб'єктивно значущі державно-правові явища, позбавлені проблематичних та завуальованих ідей. Без сумніву сьогодні світ потребує більше ідей сповнених людяності та спільного блага, ідей правильних рішень, які можуть за своєю кількістю стати чимось на кшталт катализатора миру у всьому світі. Такі політико-правові ідеї здатні змінювати світ та налаштовувати певну групу людей до напрямку розвитку та удосконалення, а не зубожіння та деградації. Серед іншого важливим є врахування історичного досвіду та поглядів на державу і права, аналізуючи, які можна хоча б наблизитись до істини у відповідному питанні.

Значення Римської імперії, що в певний час простягалася на великих територіях від Англії до Сирії в контексті понять історії держави і права та політико-правових учень надзвичайно велике. Римська імперія багато в чому сформувала світову культуру, науку, право, мистецтво та освіту. Вплив того ж римського права на юриспруденцію середньовічних та нових держав є колосальним. Римська імперія, як за свого існування та і після свого зникнення стала символом розвитку права. Значний інтерес у цьому аспекті становлять політико-правові вчення Марка Аврелія – імператора-філософа, який впроваджував думки про державу з рівним для всіх законом, яка управляється у відповідності до рівності і рівноправності всіх, та царство, в якому найвищим благом є свобода підлеглих. Філософ вважав, що в державі повинні бути єдині для всіх закони, поважатися свобода підданих, а управління здійснюватися на засадах рівності та рівноправності всіх громадян.

Цей філософ втілював виважену політику, його правлінням притаманно повага до людей, сенату та до його членів. Час правління Аврелія іменували «сенатським ренесансом», оскільки сам імператор підкреслював свою покору сенату, що на той час був вищою імперською владою. Марк Аврелій скеровував свою політику на допомогу дітям-сиротам, рабам, бідним та хворим, жертвував гроші на допомогу усім, хто був нужденним. У цей історичний період змінилось відношення до рабства та насилля щодо них, а їхнє вбивство визнали злочином завдяки Марку Аврелію. У даній статті авторами

надано оцінку основним ідеям римських стоїків. Авторами з'ясовано деякі принципи рівності прав людини та функціонування держави у цьому напрямку, зокрема на основі політико-правових поглядів Марка Аврелія.

Ключові слова: стоїцизм, закон, свобода, рівність, Римська імперія.

Gutiv B. I., Oliinyk Yu.V. Mark Aurelius political and legal ideas on human rights as a significant contribution to roman legal thought.

The article is dedicated to a general overview of the political and legal ideas of Marcus Aurelius on human rights. In today's period of fatal events, when the worst episodes of the past are becoming a reality again, namely the unleashing of an unprovoked brutal war against Ukraine by the Russian Federation, the world community is obliged to discuss human rights issues in the natural and legal aspects. In this regard, it seems necessary to turn to the origins of ideas about subjectively significant state and legal phenomena, devoid of problematic and veiled ideas. Undoubtedly, the world today needs more ideas full of humanity and the common good, ideas of the right decisions, which in their numbers can become something of a catalyst for peace around the world. Such political and legal ideas are able to change the world and adjust a certain group of people to the direction of development and improvement, rather than impoverishment and degradation. Among other things, it is important to take into account historical experience and views on the state and law, analyzing which can be at least closer to the truth in the relevant issue.

The significance of the Roman Empire, which for some time stretched over large areas from England to Syria in the context of the concepts of history of state and law and political and legal doctrines is extremely great. The Roman Empire largely shaped world culture, science, law, art and education. The influence of the same Roman law on the jurisprudence of medieval and new states is enormous. The Roman Empire, both during its existence and after its disappearance, became a symbol of the development of law. Of great interest in this regard are the political and legal teachings of Marcus Aurelius – Emperor-philosopher, who introduced the idea of a state with equal law for all, governed by equality and equality of all, and the kingdom in which the highest good is the freedom of subordinates. The philosopher believed that the state should have the same laws for all, respect the freedom of citizens, and govern on the basis of equality and equality of all citizens.

This philosopher pursued a balanced policy, his rule is characterized by respect for the people, the Senate and its members. Aurelius reign was called the «Senate Renaissance» because the emperor himself emphasized his obedience to the senate, which was the highest imperial power at the time. Marcus Aurelius directed his policy to help orphans, slaves, the poor and the sick, donated money to help all those in need. During this historical period, attitudes toward slavery and violence against them changed, and their murder was recognized as a crime thanks to Marcus Aurelius. In this article, the authors evaluate the main ideas of the Roman Stoics. The authors clarify some principles of equality of human rights and the functioning of the state in this direction, in particular on the basis of political and legal views of Marcus Aurelius.

Key words: stoicism, law, freedom, equality, Roman Empire.

Марк Аврелій Антонін (121–180) – вважається одним з найвидатніших імператорів Римської імперії (161–180), оскільки його правління, незважаючи на війни, землетруси, епідемії, визнається дослідниками «золотим віком» в історії Риму. Будучи філософом-стоїком та просуваючи думки про державу з рівним для всіх законом Марк Аврелій здійснив великий внесок в підвалини римської правої думки зокрема в аспекті дотримання прав людини.

Постановка проблеми. Упродовж останніх років та в силу розгортання Російською Федерацією неспровокованої жорстокої війни проти України, проблеми прав людини все частіше обговорюються в природно-правовому аспекті звертаючи увагу на необхідність їхньої універсальності та абсолютності, що зумовлено їхнім цинічним порушенням. Тому сьогодні потрібно звернутися до підвалин поняття прав людини та функціонування держави у цьому напрямку, зокрема на основі політико-правових поглядів Марка Аврелія.

Стан опрацювання цієї проблематики, а саме окремі аспекти поглядів Марка Аврелія про права людини були предметом наукового дослідження у вітчизняній науковій літературі серед таких учених, як М. Козюбри, Г. Марчук, В. Марчук, Ю. Турянського, Ю. Чайковського та ін. Попри безпеліційний внесок сучасних науковців у розвиток політико-правових учень в контексті прав людини, слід звернути увагу, що виклики сучасного світу в умовах війни диктують юридичній науці нові вимоги щодо осмислення наукових проблем, які постають перед українським суспільством.

Метою статті є аналіз та конкретизація політико-правових поглядів Марка Аврелія щодо прав людини та функціонування держави у цьому напрямку. Важливим, як видається, є показати, що політико-правова позиція на спрямування дотримання прав людини завжди була притаманна лідерам великих держав та існує майже дві тисячі років.

Виклад основного матеріалу. Значення Римської імперії, що в певний час простягалася на великих територіях від Англії до Сирії в контексті понять історії держави і права та політико-правових учень надзвичайно велике. Римська імперія багато в чому сформувала світову культуру, науку, право, мистецтво та освіту. Вплив того ж римського права на юриспруденцію середньовічних та нових держав є колосальним. Римська імперія як за свого існування, так і після свого занепаду стала символом розвитку права. При цьому, характеризуючи розуміння правового порядку у філософії Стародавнього Риму варто погодитися з думкою, що право того часу стало характерним і довговічним вираженням сутності римського духу. Як Греція в історії є символом свободи, так Рим – символом порядку. Греція заповіла демократію і філософію як підстави особистої свободи – Рим залишив нам закони, традиції управління як фундамент соціального порядку [1, с. 111]. Також можна констатувати, що більшість характерних ознак природного права, що стали фундаментом відповідної доктрини, сформульовано в Стародавній Греції та Стародавньому Римі [2, с. 16]. Окрім цього, Римська імперія стала плацдармом для розвитку низки філософських шкіл, однією з яких є стоїцизм.

Як відомо, стоїцизм (від грецьк. *στοά* – портик в Афінах, де збиралися стоїки) – одна з основних філософських течій доби еллінізму. Основні етичні ідеї стоїцизму відновлюються у новоєвропейській філософії, у трансформованому вигляді живлять сучасне духовне життя. Стоїцизм виник в Стародавній Греції, починаючи наприкінці IV ст. до н.е., особливої популярності набув в Римі у два перших ст. н.е. [3, с. 609]. Засновником стоїцизму вважається Зенон (336–264 рр. до н. е.) [4, с. 28].

Стоїки підтримували вчення Платона й Аристотеля. Правові вчення стоїцизму поділяють на три періоди: 1. Древній. 2. Середній. 3. Новий (римський) [4, с. 28]. Головними теоретиками давньої Стої (III–II ст. до н. е.) були Зенон, Клеанф, Хрсіпп. Середньої (II–I ст. до н. е.) – Панетій, Посідоній. Нової (II ст. н. е.) – Сенека, Епіктет та імператор Марк Аврелій [4, с. 28]. Так, стоїки визнавали основою всього існуючого матерію. Однак послідовними матеріалістами вони не були, позаяк поряд з матерією висували друге начало світу – божественний розум – логос. Результатом творчої дії цього розуму на матерію й є природа з її законами. Людина, людська природа за етикою стоїків – частина загальної природи і світобудови загалом. Звідси випливає основний етичний принцип стоїцизму – жити у злагоді з природою, тобто з розумом, керуючись природними законами світобудови, жити чесно і добродійно [5, с. 62]. Поряд з цим, стоїки вчили, що у світі немає нічого випадкового, усе підпорядковується певним закономірностям. Усе, що відбувається, становить нерозривний ланцюг причин і наслідків. Уявлення про панівну у світі необхідність приводить стоїків до фаталізму, до вчення про долю, якій підпорядковані всі люди, про логос (розум), що править усім світом. Людина підкорена долі (року) і нічого не може змінити у світі. Тому вона повинна покійно зносити усі примхи долі [5, с. 62].

Філософське вчення стоїків багатогранне і «поліфонічне», містить певні основні ідеї, які передавалися за традицією від однієї школи до іншої. Основні світоглядні принципи стоїків фрагментарно виклали Діоген Лаєрський, Цицерон, Плутарх і деякі інші представники давньоримської філософської, правової та літературної думки [6, с. 21]. Окрім цього, філософія стоїків закликала до пасивності й покори долі. Вони пропагували цілковиту байдужість до будь-яких зовнішніх благ, ідеал життя вбачали в тому, щоб жити за законами природи, розумом, що панує у світі, не захоплюючись чуттєвими насолодами, які не мають ніякої цінності. Мудрець, вчили стоїки, має стояти вище будь-яких пристрастей і хвилювань. У стоїцизмі шукали втіху пригнічені, незадоволені своїм станом люди. Це був безсилий протест проти пригноблення у рабовласницькому суспільстві. Пізніше ця філософія потрапила й до вищих соціальних груп суспільства [5, с. 62].

Стоїки стверджували, що держава і право виникли й існують згідно із законами природи, а не за волею людей. Вони вважали, що за природою всі люди рівні й тому в майбутній ідеальній державі не буде ні рабства, ні судів, ні храмів, ні грошей. Проте на все це треба покійно очікувати [5, с. 62]. Стоїцизм спирався на силу природних законів, які відображають необхідні вимоги владарюючого у світі розуму. Такий підхід до права давав стоїкам можливість критично оцінювати встановлене право, але проповідь поряд із цим повної покори не сприяла цьому. Тому людський закон – це вираження вічного світового закону [5, с. 62].

Враховуючи вищевикладене, можна узагальнити, що стоїцизм – це відповідна доктрина, якій в основному притаманний етичний аспект, а точніше це життєва позиція, яка полягає у збереженні самоконтролю, внутрішнього спокою та гармонії духу, прояв витримки у важких життєвих ситуаціях. В політико-правовому аспекті зокрема щодо проблем дотримання прав людини стоїки підтримувались думки про рівні права серед усіх людей та доволі часто прибігали до ідеї ідеальної держави з законами, які будуть однакові для всіх та де не буде розмежувальних категорій.

Філософ-стоїк Марк Аврелій, його також називають «філософом на троні», вважається останнім із «п'яти добрих імператорів» Римської імперії. Правління Марка Аврелія припало на один із найважчих періодів у житті Римської імперії, але стоїчна філософія, як спосіб вирішення проблем допомогла йому досягти успіху в державній справі. Він управляв імперією тоді, коли внутрішнє та зовнішнє становище Римської держави різко погіршилось. Гостра фінансова криза, голод, чума. У Єгипті та Сирії виникли повстання народних мас за свої права, а на кордони імперії «насідали» німецькі племена. Марк Аврелій цілком виправдовував суспільну нерівність, але допускав одну нестрашну для панівного класу поступку – пропагував любов до «гірших», рекомендував прощати людям багато й навіть образи. Він пропагував ідеї всещирості і любові, які стали потім основою християнської моралі [5, с. 63, 64]. Марк Аврелій впроваджував думки про державу з рівним для всіх законом, яка управляється у відповідності до рівності та рівноправності всіх, та царство, в якому найвищим благом є свобода підлеглих. Однак етика «всещирості» і любові ніякою мірою не зашкодила Аврелію придушити повстання пригнічених народів проти римського володарювання і залишити недоторканим інститут рабства [5, с. 63, 64].

Одноособне правління Марка Аврелія тривало до 177 року, коли співправителем став його 16-річний син Луцій Аврелій Коммод. Добре освічений, Марк Аврелій ще за життя набув слави філософа, залишивши по собі написане грецькою «Послання до самого себе», і поміркованого правителя. Його смерть 17 березня 180 року вважається кінцем двохсотлітнього періоду, відомого як «Римський мир», за яким послідував час нестабільності і воєн, що призвів до поступового занепаду Римської імперії, її розколу і падіння на Заході [7].

Вважаючи себе учнем вільновідпущеника Епікетета, Марк Аврелій у своїй праці «Роздуми» як і Епікетет проявився як філософ-песиміст. У «Роздумах» він повторює всю мудрість стоїків, щоб обґрунтувати марність світу: 1) зовнішні випадки не торкаються душі, а неспокій є результатом зовнішніх роздумів; 2) все, що бачиш, підлягає зміні та врешті зникне. «Завжди пам'ятай, скількох змін ти був свідком. Світ – це зміна; життя – це уява». Досягнення спокою є ідеалом щастя змученого імператора, який говорить: «Яким нікчемним є те, до чого прагнемо» [8, с. 78, 79]. Цей філософ втілював помірну політику, в його правлінні відображалась повага до людей, сенату та до його членів. Час правління Аврелія іменували «сенатським ренесансом», адже він і сам підкреслював свою покору сенату, що на той час був вищою імперською владою. Марк Аврелій спрямовував свою політику на допомогу дітям-сиротам, рабам, бідним та хворим, жертвував гроші на допомогу усім, хто потребував допомоги, зокрема юнацтву. У цей історичний період змінились підходи до рабства та насилля щодо рабів, а їхнє вбивство визнали злочином завдяки цьому імператору [9, с. 42]. Так, Марк Аврелій намагався перенести вчення стоїків на практичні реалії Римської держави. «Оскільки Розум присутній в кожному, він є основою єдиного закону, що розповсюджується на всіх людей як співгромадян єдиної держави. Люди повинні прагнути до єдності, оскільки в цьому напрямку рухається все в Космосі», стверджував Марк Аврелій. *Jus naturale* стоїків було сприйняте римськими юристами. Скажімо, в Ульпіана – це, з одного боку, право, яке впливає з необхідності нагальних потреб усього живого світу. І тут закони природи змішуються з нормами права. З другого боку, природне право має застосування тільки у людських стосунках і впливає не із необхідності, а із загальноновизнаності [10, с. 197].

Імператор вважав, що потрібно створити світову державу, де б панували «кращі» мудреці, відібрана частина панівного класу, а також виражав ідею закономірного претендування римської рабовласницької держави на світове панування [5, с. 63–64]. Марк Аврелій розвивав уявлення про державу як частину космополісу. «Бо хто міг би вказати на який-небудь інший загальний устрій, до якого був би причетний увесь рід людський? Звідси, із цього Граду, і духовний початок у нас, і розумне, і закон». Держава має бути з «рівним для всіх законом, керована відповідно до рівності й рівноправності всіх, у ній найвище поважається свобода підданих». В основі такої держави – духовна спільність, спільний розум і дух цілого. Дух цілого обумовлює існування людей один для іншого і вимагає служіння суспільству. Марк Аврелій вказував на моральні максими, яким прагнув слідувати сам і радив іншим. «Старайся зберегти в собі простоту, добропорядність, незіпсованість, серйозність, скромність, прихильність до

справедливості, благочестя, доброзичливість, твердість у виконанні належної справи... Почитай богів і піклуйся про благо людей... Єдиний плід земного життя – благочестивий настрій і діяльність, погоджена з загальним благом». Щоб жити «блаженим і божественним» життям, необхідно гідно виконувати власні справи, «з любов'ю до людей», без «безрозсудства, лицемірства і невдоволення своєю долею» [11, с. 40]. Так, стоїки, зокрема, 18-й римський імператор Марк Аврелій, природне право розумів як основу для абсолютного права, якому має відповідати право, що створюють люди [12].

Висвітлюючи основні ідеї рівності та загального добробуту та продовжуючи розвиток лібералізму, що з латинської «liber» означає «вільний», у своїй філософській думці, він яскраво виражав еволюційний розвиток прав людини, що відобразилося у його правлінні. Його гуманне ставлення до людини та основні ідеї його філософської думки стали неабияким спадком та надбанням історії Давнього Риму. З часом упродовж розвитку та еволюції їх використовували в своїх ученнях його учні та послідовники, які формували наступні базові основи у найважливішому та невід'ємному інституті прав людини, що можемо спостерігати у концепціях римського права [9, с. 42].

У своїй праці «До самого себе» Марк Аврелій підкреслює, що зі спільного для всіх людей духовного начала випливає, що всі люди – розумні істоти, якщо ж так, то і розум, який наказує, що робити, а чого не робити, теж буде спільним. На спільності розуму базується спільність закону, який є однако-вим для всіх, оскільки всі люди є рівні, всі вони є громадянами і творять єдиний громадянський устрій. Ідеї грецьких та римських стоїків, зокрема обґрунтований ними індивідуалізм та природно-правова теорія, мали суттєвий вплив на погляди римських юристів [13, с. 68].

Аналізуючи працю імператора, а саме «Роздуми» [14], завдяки якій Марк Аврелій і отримав звання філософа, ми вбачаємо за можливе виділити деякі принципи стоїцизму на основі його тверджень, які на нашу думку, окреслюють особливість політико-правових думок Марка Аврелія.

Держава, де закон рівний для всіх. Марк Аврелій зазначав: «Від мого брата Севера – любов до родини, до істини, до праведности. Що через нього запізнався з Трасією, Гельвідієм, Катоном, Діоном, Брутом; що маю уявлення про державу, де закон – рівний для всіх, а порядкують там на засадах рівності громадян та рівного права голосу, про царство, де в найвищій пошані – свобода підданих. А ще від нього – рівномірність і рівнонатужність у пошанівку філософії; добродіє, потяг ділитися добром, добра надія; віра, що ті, хто любий, люблять навзаєм. Коли йому траплялося когось засуджувати – робив це відверто, а друзі не мусили вгадувати, чого хоче й чого не хоче, бо й так було ясно» [14, с. 31]. З цього твердження Марка Аврелія можна простежити, що імператор мав чітке уявлення про державу та відповідну форму правління, яка будувалася на законності, рівності та свободі.

Місце для кожного. Так, імператор зазначав: «Але насамперед – беззаздрісно віддавати належне, коли хтось у чомусь сильний – чи то в красномовстві, чи у вивченні законів і звичаїв, чи в чомусь іншому, – і сприяти, щоб кожна таку людину хвалили за те, в чому вона відзначилася» [14, с. 33]. Марк Аврелій славився гнучкістю думок, оскільки вбачав в кожному особливі навички та вміння задля розбудови держави свого бачення.

Вірність своїй справі, життєвому шляху та честі. Марк Аврелій зазначав: «Якщо робиш, що маєш робити, згідно з правним розумом – дбайливо, сміливо, зичливо – і не пристанеш на жоден сторонній зиск, а лиш на те, щоб твій геній зостався чистим – так, наче б ти вже мусив його віддати; якщо досягнеш цього, не ждучи й не втікаючи, а тобі стане діянь, на які ти здатний від природи, і правдивості героя у всьому, що кажеш і висловлюєш, – от тоді проживеш добре; і ніхто тобі в цьому не спроможний завадити» [14, с. 47]. Аналізуючи дане твердження звертаємо увагу на думку українського науковця Юрія Турянського про те, що філософ наголошував на аксіологічних чеснотах людини, таких як добропорядність, добродіє, піклування про інших людей для збереження загального блага [9, с. 42].

Закон. Здоровий глузд. Стійкість. Філософ-імператор зазначав: «Завше треба бути готовим до двох речей. Перше: чинити лише те, що підказує царський і законодавчий глузд задля добра людей. Друге: поступатися, хто б не потрапив тебе виправити чи відвернути від якоїсь гадки; однак нехай до поступки завжди спонукає щось переконливе, як-от справедливість чи суспільна користь – і тут може бути тільки щось близьке до цього, – а не те, що заблиснули насолода й слава» [14, с. 51]. Як бачимо Марк Аврелій був прихильником абсолютної дії закону в контексті дотримання прав людини.

Спільний закон. Марк Аврелій зазначав: «Якщо мислення здатність – спільна для всіх, то й розум, що через нього ми є розумні істоти, спільний; а отже, і той розум, за чийм велінням щось чинимо чи не чинимо, – спільний; а отже, і закон – спільний; а отже, всі ми – громадяни; а отже, маємо якесь громадянство; а отже, Всесвіт – то наче град, бо скажи: яке б то ще городянство могло бути спільним для

цілого людського роду? Відтак і наше мислення, і розум, і законність – із цього граду. Відкіля ж іще? Адже подібно, як те, що в мені землисте, – уділене з якоїсь землі, що вологе – від іншого елементу (та й повітряне – із якогось джерела, і власне джерело є в гарячого та вогнистого – бо ніщо з нічого не приходить, так само, як ніщо в небуття не відходить), отак і мислення звідкись виникає» [14, с. 51]. Аналізуючи вищенаведене твердження імператора, можна простежити певну думку, яка скеровує на об'єднання людей задля спільного блага. Не можна не звернути увагу, що вказане твердження відсилає до ідей цивілізованих об'єднань держав на кшталт Європейського Союзу.

Споглядай за своїми діями, а не за вчинками інших. «Скільки ж то дозвілля собі зискує той, хто не глядить за словами, ділами чи думками ближнього, а лише за власними вчинками – щоби власне вони були праведні й честиві; і за тим, щоб, як і належить доброму, не озиратися на чиюсь темну вдачу, а бігти просто по наміченій стежці, нікуди не звертаючи» [14, с. 52]. Ми вважаємо, що в даному твердженні простежується відношення імператора до свого правління, в якому він мав конкретну мету до якої йшов не зважаючи ні на що, одночасно дотримуючись своєї ідей рівності закону для усіх.

Висновки. З даного дослідження виходить, що давньогрецькі вчення щодо рівності здійснили вагомий вплив на римську правову думку, зокрема на філософсько-правові погляди Марка Аврелія, які вплинули на еволюцію ідеї духовної свободи та прав людини на рівність, включаючи і рабів, запровадили поняття держави з законом який є рівним для всіх та яка управляється відповідно до рівності й рівноправності усіх.

Таким чином, значний внесок Марка Аврелія у розвиток римського права, зокрема, у контексті прав людини можна простежити, за рахунок його ідей про свободу людей, які спричинили у конкретний історичний період зміну підходів до рабства та насилля щодо рабів, а їхнє вбивство визначалося злочином. В сьогоденні важливо пам'ятати, що основою, ядром поглядів Марка Аврелія, на які варто звертати увагу, зокрема, при законодавчому процесі, який торкається основоположних прав людини, є поняття прав, яке він розумів, як закони природи, які він співвідносив з розумом (свідомістю) людини, та абсолютно пов'язував право зі справедливістю.

Список використаних джерел:

1. Дюрант В. Цезарь и Христос / пер. з англ. В. Федорін. Москва : Крон-Пресс, 1995. 735 с.
2. Козюбра М. І. Доктрина природного права в історико-філософському вимірі. *Право України*. 2021. № 1. С. 12–42.
3. Нестеренко В. Стоїцизм. *Філософський енциклопедичний словник* / ред. В. Шинкарук. Київ, 2002. С. 609–610.
4. Кормич А. І. Історія вчень про державу і право: навчальний посібник. Київ : Прав. єдність, 2009. 312 с.
5. Марчук В. П., Марчук Г. В. Історія політичних і правових вчень: навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : ДП «Вид. дім «Персонал», 2009. 480 с.
6. Дяченко М. В. Етична парадигма давньоримських стоїків. *Культура України*. 2016. № 52. С. 19–28.
7. Дзекан Г. Імператор-філософ Марк Аврелій. *Цей день в історії*. URL: <https://www.jnsm.com.ua/h/0307P/> (дата звернення: 16.07.2022)..
8. Федущак-Паславська Г. М. Історія політичних та правових учень: навчально-методичний посібник для студентів юридичного факультету. Львів : Юрид. ф-т Львів. нац. ун-ту ім. Ів. Франка, 2008. 288 с.
9. Турянський Ю. І. Становлення та розвиток прав людини в античні часи. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Серія: *Юридичні науки*. 2019. № 23. С. 39–44.
10. Чайковський Ю. В. Ідея міжнародного права в філософії стоїків. *Актуальні проблеми держави і права*. 2007. № 36. С. 195–198.
11. Биля-Сабадаш І. О. Вчення про право і державу в Давньому Римі. *Історія вчень про державу і право : підручник* / ред.: Г. Г. Демиденко, О. В. Петришин. Харків, 2009. С. 35–47.
12. Поляновський В. Право на революцію – невід'ємне природне право людини. *Всеукраїнське професійне юридичне видання: Юридична Газета online*. URL: <https://jur-gazeta.com/publications/practice/inshe/pravo-na-revoluciyu--nevidemne-prirodne-pravo-lyudini.html> (дата звернення: 16.07.2022).
13. Шульженко Ф. П., Андрусак Т. Г. Історія політичних і правових вчень: підручник. Київ : Юрінком Інтер, 1999. 301 с.
14. Марк Аврелій. Наодинці з собою. Роздуми: переклад з грецької / пер. з грец. Р. Паранько. Львів : Літопис, 2007. 212 с.